

Klió 2009/1.

18. évfolyam

HISTORIOGRÁFIA, ESZME- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Történelem az emlékezetben. Az egyéni tapasztalattól a nyilvános színrevitelig

Aleida Assmann irodalomtörténész, anglista és egyiptológus, a Konstanzi Egyetem professzora nem csupán a németországi irodalom- és kultúratudomány egyik legtermékenyebb és nemzetközileg legelismertebb képviselője. Neve immár elválaszthatatlanul összefonódik a historiográfia és a történelemtudomány új (emlékezet- és identitáselméleti, narratológiai) megközelítésével is. Erről tanúskodnak a holokauszt utáni német társadalom legnagyobb közéleti vitáiról – a Goldhagen-vitáról, a Walser-Bubis-vitáról, Wehrmacht-kiállításról vagy a történész-vitáról (*Historikerstreit*) született értelmezései is, amelyeket többek között az Ute Freverttel közösen írt *Geschichtsvergessenheit-Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945* (A történelem elfelejtői – a történelem megszállottjai. A német múlt kezelése 1945 után) című 1999-es munkájában és a *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (A múlt hosszú árnyéka. Az emlékezés kultúrája és a történelempolitika)* című 2006-os kötetében olvashatunk. Assmann *Történelem az emlékezetben (Geschichte im Gedächtnis)* című, legújabb, önálló monográfiája arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen formában találkozhatunk ma a történelemmel az akadémiai történettudományon, a történelemórákon és a történelemkönyveken kívül. A múltnak erre az instabil, de élő, nyilvánosan több médiumban jelenlévő formájára, a történelemtudományon kívüli, de kollektív és egyéni identitásokat megalapozó történelemre utal a címbeli „történelem az emlékezetben” kifejezés is.

A kötet általános (első és utolsó) fejezetében a szerző két jelenséget is említ ennek a vállalkozásnak a hátterében. Németország esetében egyfelől egy sajátos törést, diszkontinuitást (*Kahlschlag, Stunde Null*) tapasztalhatunk a kollektív emlékezet, identitás valamint a történelem, a nemzeti múlt viszonyában, mégpedig a nemzeti szocializmus, a Holocaust történelmi traumái miatt. Ausztriában vagy a volt NDK-ban nem is merült fel ez az identitás- vagy folytonosság-problematika, hiszen a második világháborús múltat itt könnyen beillesztették egy áldozati vagy hősi ellenállói narratívába. Németországnak viszont tettesként nem volt más választása, mint megtagadni a történelmet, a nemzeti múltat: a nemzet helyére (Assmann itt *Habermas* érveire hivatkozik) az európaiság, az alkotmányosság (*Verfassungspatriotismus*) absztrakt, transznacionális értékei kerültek. Ezzel magyarázható az is, hogy Németországban az (emlékezetben élő) történelem sokáig sajátos módon „lerövidült”: *Karl Heinz Bohrer* a történelemtudományt is felelőssé teszi azért, hogy a nemzetiszocialista diktatúra 12 éve vált szinte az egész német történelmi múlt szinonimájává. Szerinte ugyanis a társadalomtörténeti paradigma előtérbe helyezése is a nemzeti történelem „megtagadására” szolgált. Nem véletlenül voltak rendkívül népszerűek azok az 1970-es évek végi kiállítások (Staufer-kiállítás) és azok az 1980-as években feltűnően nagy számmal alapuló német múzeumok, ahol végre az eddig háttérbe szorított, de érzelmi azonosulásra hívó, a kollektív emlékezetben még élő tartalmakkal is találkozhatott a dicsőséges, monumentális (például a középkori) történelmi múltra szomjazó, a nosztalgia vágyó, vagy a múltra egyszerűen csak kíváncsi látogató. Közvetlenebbül vezethető vissza a XX. század történelmi traumáira azoknak a későbbi tárlatoknak a relevanciája (akárcsak a történelem emlékezetelméleti megközelítésének a konjunktúrája), amelyek olyan tabutémákat feszegettek, mint a német sorkatonák háborús bűnössége (*Wehrmacht*-kiállítás) vagy a kitelepítés. A nemzet gondolatának, a történelmi múltnak a megtagadása és az identitásról való lemondás, a „baloldali poszt nacionalizmus” Assmann szerint azonban ugyanolyan zsákutca, mint a „jobb oldali nacionalizmus”. A rendszerváltás óta világossá vált, hogy szükség van olyan nemzeti szimbólumokra, amelyek érzelmi azonosulásra hívnak fel (az alkotmány Németország esetében nem tekinthető ilyen vívmánynak). Ugyanígy szükség van a nemzeti történelemre, amely törésvonalai, ellentmondásai, fragmentáltsága mellett is minden demokrácia egyik nélkülözhetetlen alapja. Németországnak tehát újból nemzetként kell elképzelnie, újra „ki kell találnia” magát nemzetként (Assmann itt nyilvánvalóan *Benedict Anderson* úttörő nemzetelméleti munkájának felerősítő német fordítására utal: *Die Erfindung der Nation*, vagyis: a nemzet 'kitalálása'). Ennek az „új kitalálásnak” a médiuma a történelem, nem állítható azonban vissza a nemzet és a történelem újkori szimbiózisa. Az újragondolt „nemzeti” történelem nem egy történelmet, egy nemzeti „nagy elbeszélést” jelent, hanem a történelem és a történetek sokféleségének elismerését (nemzeti, regionális, európai történelem, stb.).

A másik ok, amiért fontosnak tekinthetjük az emlékezetben élő történelem tudományos vizsgálatát, az a mediális váltás, amely Assmann szerint egy a „rég”-vel szembenálló „új” historizmust hozott létre. A XIX. században (ez volt a „rég” historizmus” virágkora) a professzionális historiográfia és a nacionalizmus szoros szövetségben működtek: a művelt polgárság (*Bildungsbürgertum*) volt a történelmi (ki)képz(őd)és (*Bildung*) célközönsége. A történelem ekkor kiállításokon, színdarabokban, történelmi regényekben, festményeken, épületekben élményszerű, személyesen megtapasztalható formában is jelen volt, a nemzeti identitás alapjául pedig a kanonizált tartalmak szolgáltak. (Assmann egy másik munkájában emeli ki, hogy az újkori nemzet Janus-arcú, egyszerre modern és tradicionális jelenség, hiszen az autonóm tudománnyá váló művészet és történelem egyben szakralizálódik is. A történelem szakralizálásának manifesztációi az újkori nemzetépítés talán legfontosabb médiumai: az emlékművek, az ismétlődő emlénapok, ahol a nemzet absztrakt közössége, a közös múlt személyes élménnyé, az élő, személyes emlékezet tárgyává válik, ahol a történelmi tudat tartalmai az élő emlékezet részeivé lesznek. Ezáltal jön létre Assmann szerint a lakosság amorf tömegéből a nép, mint kollektív politikai szubjektum.) A XXI. században, vagyis az elektronikus médiumok, az „új” historizmus korában a *Bildungsbürgertum* helyére a fogyasztói társadalom lép, a polgári műveltség egykori kanonikus, vezető szerepét elveszítve csak egy szubkultúrát határoz már meg. A kánon egykor kötelező érvényessége megszűnt; ma, a figyelemfelkeltés kultúrájában (*Aufmerksamkeitskultur*) már nem az elkötelező érvényűnek tartott

tartalmak, hanem a feltűnést keltő információk a meghatározók. A történelem ebben a korban is túllép a történelemtudomány hagyományos (akadémiai, írásos) közegein, szórakoztató, érzelmileg megszólító formában, olykor akár ellentmondó narratívák formájában, s minden eddiginél változatosabb mediális kontextusban jelenik meg, fontos gazdasági tényezőként, a „történelem piacán”.

A történelem színrevitelének Assmann három alapvető formáját különbözteti meg. Az *elbeszélés* az események időbeli és okozati összefüggésbe állítása, narratív strukturálása. *Hayden White*, *Paul Ricoeur* és *Jörn Rüsen* munkáiból is ismert, hogy a narrativitás nem csupán a „fiktív” történelmi regények és filmek jellegzetessége, hanem a tudományos történelemírásé is (sőt, a legújabb kultúra- és médiaelméleti megközelítések belátása az, hogy a naratológia nem is csupán az írott vagy a nyelvi jelenségek elemzéséhez biztosít termékeny módszertani alapot, hanem akár a festmények, fotók, kiállítások értelmezéséhez is). A *kiállítás* képek, szövegek, tárgyak térbeli elrendezését jelenti (Assmann részletesen elemzi az elmúlt 30 év jelentősebb történelmi kiállításait). A történelem prezentációjának harmadik formája pedig a *színrevitel*, amely lehet egyfelől mediális színrevitel, ahová elsősorban mozgóképes értelmezések, történelmi filmek, dokumentumfilmek tartoznak. Assmann szerint a történelmi témájú, népszerű hollywoodi mozifilmek az újkori történelmi regények és festmények szerepét vették át, vagyis létrehoznak egy közös imaginatív teret, egy nagyhatású, nemzeteken átívelő történelemképet. (Spielberg *Schindler listája* rendkívül erősen meghatározza a populáris történelemtudat holokauszt-képét.) A színrevitel másik fajtája a térbeli, lokális színrevitel. Assmann itt például az emlékhelyeken, történelmi színhelyeken megrendezett jelmezes fesztiválokra, performanszokra, vagyis olyan előadásokra gondol, ahol a történelem imaginatívan újraélesztve válik tömegek meghatározó élményévé. (A színrevitel (*Inszenierung*) szó használata egyébként nem csupán a mai mediális lehetőségekre, hanem egy konstruktivista, performatív valóságfogalomra is utal és semmiképpen sem az „autentikusság” pejoratív ellenfogalmaként értendő.) A szerző a történelem számos lokális színrevitelét elemzi, olyan projekteket, amelyekben a múlt élő performanszként jelenik meg (*living history*). Szemléletes példája között az a 2006-os Jéna-Cospeda-i rendezvény, amelyet Assmann egy pszicho-mozihoz hasonlít. Napóleon seregei 1806-ban mértek ezen a csatamezőn döntő vereséget a porosz-szász hadseregére (jena-auerstedti ütközet). A jubileumi rendezvények közül kiemelkedett az a művészi hang-installáció alapuló interaktív séta (*audiowalk*), amelynek keretében a hordozható fülhallgatókkal felszerelt látogatók úgy tekinthették meg az egykori csatateret, hogy közben „hallották” az egykori csatát (ágyúdörgést, lódobogást, sebesültek hörgését), a szemtanúk tudósításait, sőt, a későbbi korokat is (a szovjet seregek páncélosait). Szemben a kiállításokon készen kapott, külső képekkel a látogató itt az önmaga által produkált, belső képekkel vált a történelmi esemény részévé. Az ehhez hasonló rendezvények népszerűsége, a történelem multimediális színrevitelének konjunktúrája Assmann szerint azt mutatja, hogy a történelem immár nem a professzionális történelemtudomány monopóliuma, hanem egyre inkább a nyilvános tér, a piac részévé, fogyasztói élménnyé vált. Sőt, a történelem szövegre és a nyelvre épülő színrevitele fölött is eljárt az idő: a 80-as években ugyan még megduplázódott a német múzeumok száma, de mára a jénaihoz hasonló élő történelemórák számíthatnak igazi érdeklődésre. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az akadémiai történettudomány befolyása, szerepe csökkenne, viszont szükségessé vált az is, hogy a történetesek más, a történelemre szakosodott szakértőkkel: kiállítás-szervezőkkel, filmrendezőkkel, művészekkel, politikusokkal tevékenyen működjenek együtt, vagyis, hogy kilépjenek a tantermekből a piac kulturális életébe.)

A történelem természetesen nem csupán a múlt-prezentáció fenti három médiumában (*elbeszélés*, *kiállítás*, *színrevitel*) válik az élő emlékezet részévé, hanem a *családi emlékezet* (családragény) formájában, a *generációkban* testet öltve és az *építészetben* is. Assmann a kultúratudományi generáció-kutatás úttörő szakértőjeként hét (nyugatnémet) történelmi generációt különböztet meg a XX. században (az egyes generációk elnevezése nem a születési dátumokra utal, hanem a szocializáció legfontosabb szakaszára, a 15. és 25. életév közötti életszakaszra vonatkozik). Az 1945-ösök ifjúságát például a nemzeti szocializmus határozta meg (2006-ban derült fény Günter Grass SS-tagságára, 2007-ben megtalálták Siegfried Lenz és Martin Walser NSDAP-tagsági igazolványát), ők az utolsó élő kötelékünk ehhez a korhoz, akik a történelmet életrajzukkal „igazolják” (vagy cáfolják). A 68-as generáció identitását viszont már nem történelmi cezúrák (háborúk) határozták meg (mint a 14-eseket vagy a 33-asokat és a 45-ösöket), hanem őket magukat értelmezték utólag egyfajta törésvonalként, hiszen a „dühös ifjúság” látványosan szakított többek között a múlt hazug elhallgatásával, amelyet szülei (a 33-asok) képviseltek. A legfiatalabb, a 85-ös generáció (az 1965 és 1980 között születettek), a 68-asok gyermekei az első olyan csoport, akik közvetlenül nem tapasztalták meg a háborút: meghatározó alapélményük a technológiai forradalom, a digitális médiumok, a globalizáció és a terrorizmus, a környezetvédelem és az AIDS problémái, Csemobil és a rendszerváltás. Ezt a generációt politikai közömbössége, hedonista pragmatizmusa, és sokfélesége is megkülönbözteti az előzőektől (amelyekkel természetesen együtt él).

Az egyéni (családi) emlékezet, a generációk emlékezete, a történelmi szövegek, kiállítások és más multimediális projektek mellett az építészet a legfontosabb olyan médium, amely jelenvalóvá, élővé teszi a múltat, sőt, az autentikusság, a tartósság, a megőrizhetőség, az identikusság képzetét keltve a modernizáció (a változás, gyorsaság) ellenhatásaként is működhet (ez a kompenzációs igyekezet jellemzi a műemlékvédőt, a „homo conservator”-t). Assmann Berlin és Bonn építészeti törekvéseit elemzi 1945-től napjainkig. Ha a berlini építészetet a német történelmi tudat alakulásának kontextusába állítjuk, a város metaforáival élve palimpszesztnek (átírt, vagyis többször használt, egymásra íródott rétegekből álló pergamennek) bizonyul. Berlin a Harmadik Birodalom főépítésének, Albert Speer megalomán vízióinak is kedvenc céltáblája volt, az 1933 és 1945 közötti időszak azonban csak egyike annak a nyolc (!) politikai formának, amelyik Berlint tudhatta fővárosának. S bár a rendszerek, rezsimok váltásakor az utcanevek megváltoznak, az emlékműveket lebontják, az épületek nyomai nehezebben törölhetőek el (bár ezeket is lerombolhatják vagy átépíthetik). A legaktuálisabb építészeti vita a – szintén palimpszeszt jellegű -, 1443-as alapítású, legendás berlini városi kastély (*Berliner Stadtschloss*) újjáépítése körül folyik. Az 1950-ben lebontott épület helyén állt az egykori NDK-parlament épülete, a Köztársaság Palotája (*Palast der Republik*). 2005-ben Angela Merkel is támogatta az eredeti Hohenzoller-kastély újbóli felépítését. Ezt a javaslatot nem csupán esztétikai érvek vagy a poroszokhoz (is) kapcsolódó felvilágosodás, humanizmus kulturális hagyományainak hangsúlyozása támasztja alá, hanem az épület nemzeti szimbólum jellege (vagyis mindazon értékek, amelyeket megtagadott a keletnémet rendszer). A Köztársaság Palotájának lehetséges lebontása viszont kitörölne a város palimpszesztjéből egy időre teget, pont egy olyan élő múlt nyomát tüntetné el a jelen horizontjából kívánatos önkép megerősítése végett, amely az emlékezetben élő történelem része (szemben a porosz történelemmel, melyhez már nincs meg az élő, generációk közötti hagyományozás köteléke). A vitában egymásnak feszülő

pozíciók tétje tehát egyértelműen az emlékezetben élő történelem, s bár a jelenlegi *memory-boom*-ot Assmann szerint egyre inkább gazdasági tényezők határozzák meg, a történelem megőrzéséhez és színreviteléhez kapcsolódó tevékenységben azoknak a generációknak a traumatikus tapasztalatait is érvényesülni látja, akik (Speerrel szemben) nem a „szebb” jövő, hanem az vállalható múlt érdekében sajátítják ki (akár rombolás árán is) az építészetet.

Aleida Assmann: Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung (Történelem az emlékezetben. Az egyéni tapasztalattól a nyilvános színrevitelig). C. H. Beck, München, 2007. 219 p.

Pabis Eszter

-